

Czeska literatura w polskim drugim obiegu lat osiemdziesiątych

Wzajemne zrozumienie się narodów nie jest możliwe bez wzajemnego poznania, w którym jedną z najważniejszych ról odgrywa szeroko pojęta kultura. Mimo iż Polska Rzeczpospolita Ludowa i Czechosłowacka Republika Socjalistyczna należały przez wiele dziesięcioleci do tych samych struktur politycznych, militarnych (Układ Warszawski) i gospodarczych (RWPG), mimo głoszonej oficjalnie przyjaźni między „bratnimi narodami”, przyjaźń ta jednak z punktu widzenia zwykłego obywatela napotykała na szereg trudności, z których pierwszą był zakaz swobodnego podróżowania do tychże „bratnich krajów”. Czeski bard Jaromír Nohavica śpiewał o tej sytuacji odnośnie Polski i Czechosłowacji w piosence *Jacek*¹:

Na druhém břehu řeky Olši žije Jacek
mám k němu stejně blízko jak on ke mně
máváme na sebe z říční navigace
dva spojenci a dvě spřátelené země.

Jedyną możliwością kontaktu w przypadku Nohavicy było machanie do siebie z dwu brzegów Olzy, mimo iż pozornie było to tak blisko. Brak możliwości wyjazdu, ograniczony dostęp do kultury naszych sąsiadów powodowały pogłębianie się wzajemnego niezrozumienia i narastanie wielu stereotypów i uprzedzeń.

Do połowy lat siedemdziesiątych w Polsce istnieje wyłącznie oficjalnie propagowana literatura i kultura czeska, której obraz

¹ Zob. płytę J. Nohavicy, I^a tom *roce pitomém* z roku 1990. Jednak piosenka ta była śpiewana znacznie wcześniej.

w ten sposób pozostawał niepełny i dodatkowo dla szerokiej rzeszy odbiorców w większości mało atrakcyjny. W świadomości polskiego społeczeństwa zakorzenił się stereotyp czeskiej kultury ograniczający się do J. Haška, K. Gotta, H. Vondráčkovej oraz niewysokiego lotu czeskich filmów w rodzaju *Szpitala na peryferiach*. W latach późniejszych sytuacja ta, jeśli idzie o oficjalne środki przekazu, nie uległa zmianie².

Pod koniec lat siedemdziesiątych pojawiły się nowe możliwości prezentowania czeskiej kultury poprzez tzw. w Polsce drugi obieg wydawniczy. Pierwsze wydawnictwa niezależne związane były z KSS KOR, który podejmował szereg akcji wspólnie z bliźniaczą organizacją czeską – „Kartą 77”. Ścisła współpraca z Czechami wynikała m.in. z faktu, że w działaniach KOR-u uczestniczyli ludzie tacy jak J. Kuroń, A. Michnik, Z. Romaszewski, należący do pokolenia „Marca '68”, dla których przełamanie barier między polskim i czeskim społeczeństwem było swego rodzaju wyzwaniem i zadośćuczynieniem za udział polskiego wojska w stłumieniu „Praskiej Wiosny”. Dlatego też wydawnictwa drugiego obiegu za jeden ze swoich celów postawiły sobie wypełnienie istniejącej luki w polsko-czeskiej wymianie kulturalnej, uzupełnienie obrazu kultury czeskiej o autorów i dzieła, których propagowanie było oficjalnie zakazane. Od momentu pojawienia się niezależnych wydawnictw mamy w Polsce do czynienia z dwoma nurtami promocji czeskiej kultury: oficjalnym, wybiórczym i jednostronnym, oraz podziemnym, który działał znacznie prężniej mimo technicznych ograniczeń.

Drugi obieg wydawniczy w Polsce oczywiście uzupełniał luki nie tylko w zakresie literatury czeskiej, ale także literatur innych państw socjalistycznych, szczególnie rosyjskiej oraz literatur zachodnich, głównie brytyjskiej i amerykańskiej. Był to swego ro-

² Na fatalnie funkcjonującą wymianę kulturalną skarżył się np. Niehaszek (J. Kolbuszewski) w recenzji *Księgi śmiechu i zapomnienia* M. Kundery („Obecność”, 1984, nr 7), pisząc o braku informacji o tym, co dzieje się w życiu kulturalnym Czech.

dzaju fenomen, że przy braku odpowiednich środków technicznych, represjach ze strony władz znaleziono możliwości dla wydawania tak znacznej ilości przekładów z literatur obcych. J. Kandziora i Z. Szymańska (1999) w swojej bibliografii drugiego obiegu rejestrują przekłady z 52 literatur narodowych. Beata Dorosz (1992) natomiast podaje liczbę 326 przekładów z literatur obcych, wśród nich niebagatelną liczbę stanowią przekłady z interesującej nas literatury czeskiej.

Według obliczeń B. Dorosz literatura czeska i słowacka zajmuje trzecie miejsce pod względem ilości publikacji z literatur obcych wydanych w drugim obiegu po literaturze rosyjskiej – 157 pozycji i literaturze brytyjskiej – 52 pozycje (Dorosz 1992, s. 346). Obliczenia autorki dotyczą tylko literatury i krytyki literackiej, pomijając publikacje o charakterze historycznym i społeczno-politycznym.

Poszukiwania w dostępnych bibliografiach drugiego obiegu oraz w zbiorach wydawnictw drugoobiegowych pozwoliły na ustalenie liczby 51 przekładów z zakresu literatury i publicystyki czeskiej wydanych w latach 1976–1990 w formie druku zwartej. Licząc drugie i następne wydania poszczególnych pozycji, liczba ta wynosi 68 pozycji książkowych lub broszurowych, do tego należy dodać dwie antologie: *Nazywać rzeczy po imieniu. Wybór niezależnej publicystyki czeskiej i słowackiej* (1987) oraz *Bez nienawiści. Almanach literatury czeskiej 1968–1978* (1983). Ponadto do czeskich publikacji w polskim drugim obiegu zaliczyć można zbiór rozmów z czeskimi emigrantami (*Banici...* 1988) opracowany przez Andrzeja Jagodzińskiego oraz trzy teksty czeskich autorów zawarte w wydaniach zbiorowych lub wydrukowane jako część książki wydanej pod nazwiskiem innego czeskiego autora (Kundera 1984a, 1984b, Škvorecký 1988). Wszystkie te publikacje stanowią w sumie niebagatelną liczbę 77 czeskich wydawnictw, jakie ukazały się w polskim drugim obiegu w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych.

Osobno należy omówić problem tekstów z innych literatur obcych, które dostawały się do obiegu czytelniczego w Polsce za po-

średnictwem języka czeskiego, chodzi np. o opowiadanie rosyjskiego autora Jefima Fisztejna *Al. Capone – Soviet Style* (Fisztejn 1985). Zostało ono przetłumaczone z języka czeskiego przez ukrywającego się pod pseudonimem Tomasz Robiński Andrzeja Jagodzińskiego na podstawie publikacji w czeskim czasopiśmie emigracyjnym „Svědectví” (nr 72 z 1984 roku).

Dodatkową trudność w klasyfikacji czeskich wydawnictw w drugim obiegu sprawia fakt, że nie wszystkie utwory, które należy zaliczyć do literatury czeskiej były przekładane z języka czeskiego, najlepszym przykładem tego typu zjawiska jest twórczość Milana Kundery, który niektóre swoje powieści tworzył już po francusku i z tego języka były one tłumaczone. Jednak w przypadku Kundery sprawa jest dość oczywista, chodzi o czeskiego twórcę, który mieszkając we Francji, wybrał język francuski jako język swego pisarstwa, być może ze względów komercyjnych. Inaczej sprawa przedstawia się w przypadku np. powieści szpiegowskiej Ladislava Bittmana, która została napisana po czesku i nosiła tytuł *Špionážní oprátky*, a na język polski została przetłumaczona za pośrednictwem przekładu angielskiego pod tytułem *Detective games*, w wersji polskiej zaś powieść ta nosi tytuł *Oszukańcza gra* (Bittman 1983).

Zasadniczą część wymienionych przeze mnie 77 pozycji czeskich publikacji w drugim obiegu stanowią przekłady czeskiej beletrystyki. Najbardziej popularnym autorem był Milan Kundera, któremu poświęcono 8 publikacji, z czego 6 to wydania książkowe, a dwie pozostałe to eseje w pracach zbiorowych. Pierwsze przekłady Kundery pojawiły się w drugim obiegu w roku 1984, były to: powieść *Księga śmiechu i zapomnienia* w przekładzie P. Heartmana (1. część) i B. Rój-Porubskiej (pozostałe części) wydana przez wydawnictwo Przedświt (Kundera 1984) oraz esej *Zachód porwany czyli tragedia Europy Środkowej*. Inne jego powieści: *Nieznośna lekkość bytu* i *Życie jest gdzie indziej* wydano w latach 1985–1989 aż czterokrotnie, co świadczy o ogromnym zainteresowaniu nimi wśród polskich czytelników.

Kundera w intelektualnych kręgach polskiej opozycji stał się autorem kultowym, w latach osiemdziesiątych zapanowała moda na czytanie jego powieści, był on chyba najbardziej znanym czeskim pisarzem w Polsce. Tytuł powieści *Niezdolność lekkość bytu* przeszedł nawet do języka potocznego jako określenie pewnych stanów świadomości. Opisywane przez Kunderę przekonanie, że świat nie potrafi zrozumieć naszych problemów było jednym z ważniejszych tematów dyskusji w kręgach opozycji, to przecież także jedna z polskich obsesji, tkwiących głęboko w świadomości społeczeństwa, obsesją braku zrozumienia ze strony innych. Kundera ze swoimi powieściami wpisał się więc bardzo wyraźnie w stan polskiej świadomości.

Drugim co do popularności czeskim autorem był Bohumil Hrabal, w drugim obiegu wydano cztery jego powieści. W przypadku tego właśnie autora kwestia jego oficjalności i nieoficjalności była dość złożona (również w Czechosłowacji). W Polsce utwory Hrabala wydawane były zarówno w obiegu oficjalnym, jak i niezależnym. Hrabal był w czeskiej literaturze przykładem „wieszczą obrotowego” (jak sam siebie nazwał w wywiadzie telewizyjnym z Czesławem Miłoszem), którego utwory były wydawane oficjalnie lub nie w zależności od aktualnej politycznej koniunktury. Oficjalnie ukazały się w Polsce m.in. *Sprzedam dom, w którym nie chcę już mieszkać* (Hrabal 1981a), *Święto przebiśniegu* (Hrabal 1981b). W drugim obiegu zaś ukazała się przede wszystkim jego *Zbyt głośna samotność*, *Obsługiwałem angielskiego króla* oraz dwie części autobiograficznej trylogii: *Przerwy w zabudowie* i *Wesela w domu*. Powieść *Zbyt głośna samotność* wydawana była aż czterokrotnie³, po raz pierwszy już w roku 1978 (Hrabal 1978), od którego właściwie rozpoczęło się wydawanie czeskiej literatury

³ Informacje na temat wysokości nakładu powieści Hrabala zaczerpnęłam z pracy Kamińskiej 1988, gdzie jest ona podawana w przypadku pozycji książkowych, w których ten nakład był zawarty w stopce redakcyjnej, natomiast osoby bezpośrednio związane niegdyś z niezależnym ruchem wydawniczym uważają na podstawie własnych doświadczeń, że w chwili obecnej odtwo-

w polskim obiegu nieoficjalnym. Dodać również należy, że drugie wydanie tej powieści w roku 1982 (Hrabal 1982) uzyskało niezwykle jak na techniczne możliwości drugiego obiegu nakład 5000 egzemplarzy, co świadczy o ogromnym zainteresowaniu twórczością Hrabala wśród polskich czytelników.

Kolejną osobistością czeskiego życia kulturalnego i politycznego, która zyskała sobie uznanie w oczach drugoobiegowych wydawców był Václav Havel, najbardziej znany w Polsce czeski działacz opozycyjny. Wydrukowano aż 6 pozycji z jego twórczości. Miały one różnorodny charakter, z jednej strony były to utwory dramatyczne (Havel 1984, 1987), z których największą popularnością cieszyły się dwie jednoaktówki: *Audienca* i *Protest*, wystawiane z przerwą w Warszawie przez Teatr Powszechny⁴. *Audienca* zaś była wystawiana również w Krakowie przez Teatr 38 (por. *O Havlu...* 1990). Z drugiej strony drukowano eseje o charakterze politycznym, przede wszystkim *Silę bezsilnych* wydaną w Polsce dwukrotnie (Havel 1984), będącą manifestem politycznych i etycznych przekonań Havla i programem na przyszłość z jego postulatami „życia w prawdzie”. W drugim obiegu ukazał się również wywiad-rzeka z Havlem przeprowadzony przez Karela Hvižďalę, na temat biografii Havla, jego działalności opozycyjnej, przekonań politycznych itp., przybliżający polskiemu czytelnikowi postać czołowego działacza „Karty 77” (Havel 1989).

Do ciekawych wniosków prowadzi również nawet bardzo pobieżna analiza dat wydania utworów poszczególnych autorów w wydawnictwach czeskiego samizdatu, czeskich wydawnictwach emigracyjnych i w polskim drugim obiegu. Biorąc pod uwagę utwory wymienionych wyżej trzech twórców, należy stwierdzić, że w większości przypadków polskie wydanie następowało w niedługim czasie po wydaniach czeskich jak np. w przypadku *Kusze-*

zenie wielkości nakładów nie jest możliwe, że informacje podawane w stopkach książek wydawanych nieoficjalnie są w większości przypadków fałszywe.

⁴ O powrocie po 7 latach sztuk Havla na scenę Teatru Powszechnego pisał J. Bałuch w artykule *Powrót V. Havla* („Tumult” 1989, nr 4).

nia Havla (wydanie w czeskim samizdacie – 1985, wydanie na emigracji – 1986, polska wersja – 1987) lub *Largo Desolato* tego samego autora (czeskie wydanie 1984, wydanie na emigracji – 1985, polska wersja – 1987). Zdarzały się również przypadki, gdy dany utwór nie został w ogóle opublikowany na emigracji, ale istniał jego polski przekład np. *Protest Havla* (czeski samizdat – 1975, polska wersja – 1984), bywało i odwrotnie, utwór wyszedł na emigracji i w polskim drugim obiegu, nie został natomiast wydany w czeskim obiegu nieoficjalnym np. dwie powieści Kundery: *Walc pożegnalny* (na emigracji 1979, w Polsce – 1983) i *Życie jest gdzie indziej* (na emigracji 1979, w Polsce 1988).

Najciekawiej przedstawia się sprawa utworu *Zbyt głośna samotność* B. Hrabala. Z porównania dat wynika, że polskie wydanie wyprzedziło zarówno czeski samizdat, jak i wydanie emigracyjne (polski przekład – 1978, czeski samizdat 1979, wydanie emigracyjne – 1980; por. Hanáková 1997).

Już z tej krótkiej analizy wynika, że polscy wydawcy działający w drugim obiegu byli na bieżąco informowani o nowościach ukazujących się w czeskich wydawnictwach samizdatowych i emigracyjnych. Świadczy to o szybkiej wymianie informacji i o ogromnym zainteresowaniu, z jakim śledzono w Polsce wszystkie czeskie nowości wydawnicze (w kręgu wydawnictw niezależnych). Podziwiać należy również tłumaczy, którzy bardzo szybko przygotowywali polskie przekłady, podstawą były dla nich głównie wydawnictwa emigracyjne (stwierdzenie A. S. Jagodzińskiego, użyte w rozmowie na temat jego działalności jako tłumacza w drugim obiegu), ale w przypadku braku takowych opierali się oni na czeskich wydaniach samizdatowych, które – jak widać – dosyć szybko znajdowały drogę do Polski.

W drugim obiegu wydawano zarówno utwory pisarzy znanych polskiemu czytelnikowi, chociażby z wydań oficjalnych, jak i autorów młodych w Polsce szerzej nie znanych, np. V. Třešňák (1989), M. Harníček (1984, 1989) czy kontrowersyjny, opisujący życie młodych ludzi na betonowych osiedlach, J. Pelc (1989). Jego

powieść ...*będzie gorzej* była niepoprawna politycznie, autor ukazał całą jałowość życia młodzieży w komunistycznym kraju, brak celu w życiu, perspektyw na życie inne niż życie ich rodziców, ponury obraz socjalistycznego społeczeństwa, opisany przy pomocy młodzieżowego slangu.

Drugi obieg nie bał się podjąć ryzyka związanego z prezentowaniem nowych, nikomu nie znanych autorów. Niezależni wydawcy mają na tym polu ogromne zasługi dla propagowania literatury czeskiej wśród polskich odbiorców; potrafili oni wyjść poza krąg znanych nazwisk i zaprezentować coś więcej niż oferowały wydawnictwa legalne. Nie chodziło przy tym wyłącznie o pisarzy niecenzuralnych ze względów politycznych czy o twórców będących na indeksie, ale także o autorów, jak Pelc czy Třešňák, nie mieszczących się w obyczajowych konwencjach socjalistycznej literatury.

Kontynuując rozważania o pozycji czeskiej literatury pięknej w polskim drugim obiegu, należy zwrócić uwagę na bardzo znamienny szczegół, a mianowicie na prawie całkowity brak wśród wydawanych książek tomików poetyckich, jedynym wyjątkiem jest wydany w 1984 roku wybór poezji J. Seiferta *Tylko tyle* (Seifert 1984) w przekładach G. Wileńskiego (A. Babuchowski), F. Bandy (J. Zarek), M. Wyrtwy (D. Abrahamowicz). Bezpośrednią podniętą do wydania tego tomiku było przyznanie mu w 1982 roku literackiej Nagrody Nobla. Taka pozycja poezji czeskiej w polskim drugim obiegu stoi w opozycji do sytuacji, jaka miała miejsce w Czechosłowacji, gdzie w wydawnictwach samizdatowych literatura polska była obecna głównie poprzez poezję⁵. Wiersze czeskich po-

⁵ Większość z ponad stu polskich nazwisk odnalezionych przeze mnie w zbiorach biblioteki „Libri Prohibiti” w Pradze prowadzonej przez J. Gruntoráda, zajmującej się gromadzeniem czeskich wydawnictw nieoficjalnych, stanowili poeci. Wśród nich największą popularnością cieszył się Cz. Miłosz, ale obecni byli także: S. Różewicz, A. Zagajewski, J. Kornhauser, L. Szaruga, A. Pawlak, L. A. Moczulski i inni. Praski krąg czeskich polonofilów związanych z nieoficjalnym obiegiem wydawniczym z M. Červenka na czele za swoje

etów pojawiały się również sporadycznie na łamach niezależnych czasopism.

Jednak zasadniczą część literatury czeskiej w drugim obiegu stanowiła proza. Była to proza o różnym charakterze, przede wszystkim beletrystyka, ale znaczącą rolę odgrywały również teksty historyczne i społeczno-polityczne. Polski czytelnik był zainteresowany poglądami naszych sąsiadów, aktualną sytuacją u nich. Stąd wynikała potrzeba tłumaczenia tekstów politycznych Havla czy pojawienia się w drugim obiegu opracowań takich jak praca J. Gruntoráda o działalności czeskich organizacji opozycyjnych (Gruntorád 1989). Ukazały się także dwa tomy wywiadów z emigracyjnymi pisarzami czeskimi przeprowadzonych przez J. Ledera (1987) i A. S. Jagodzińskiego (1988). Ale nie tylko aktualna sytuacja w Czechosłowacji była przedmiotem uwagi w Polsce, również niektóre momenty z przeszłości interesowały polskich odbiorców, stąd na przykład tak wiele wydań *Mrozu od Wschodu* Z. Młynára (Młynář 1981, 1982), poświęconego wydarzeniom „Praskiej Wiosny” w 1968 roku (oraz szereg fragmentów tego tekstu publikowanych na łamach niezależnych czasopism). Dla polskiego czytelnika książka Młynára jest dokumentem niezwykłym, autor, sam wysoki funkcjonariusz partyjny w 1968 roku, potem dysydent, opisuje „Praską Wiosnę” niejako od wewnątrz. Uwagę polskich odbiorców zwracały również prześladowania z czasów stalinowskich (por. London 1987, Pelikán 1985).

Recepcja czeskiej literatury została poszerzona również o utwory z zakresu filozofii, historiozofii i socjologii. Wydań książkowych doczekały się fenomenologiczne rozważania Jana Patočki w opracowaniu Juliusza Zychowicza (Patočka 1986 i 1988). Zbiór *Świat naturalny a fenomenologia* zaś doczekał się dwu wydań w latach 1986 i 1987. Opublikowano również esej Václava Černego *Europejskie źródła kultury czeskiej* (Černý 1989), w którym au-

sztańdarowe dzieło uważa właśnie zbiorek poezji polskiej pod tytułem *Slovo a zed*, w którym znalazło się prawie 100 wierszy polskich poetów w przekładach m.in. M. Červenki, D. Lehárovej, M. Klímy.

tor potwierdzał przynależność kultury czeskiej do kręgu kultur zachodnioeuropejskich, wywodzących się z kultury antycznej. Esej ten daje polskiemu odbiorcy możliwość potwierdzenia wspólnoty kulturowej z Czechami i zorientowania się w ważkich dla naszych sąsiadów problemach historiozoficznych. Nie zapomniano o twórcy państwa Czechosłowackiego T. G. Masaryku, publikując wybór jego pism o charakterze polityczno-socjologicznym (*T. G. Masaryk...* 1980).

Drugi obieg poszerzył także spojrzenie polskiego odbiorcy na czeską muzykę, wydano książeczkę z tekstami po czesku i po polsku rockowej grupy *Plastic People of the Universe* (por. *Pasyjne...* 1980), do której dołączona była kasetka. Ukazała się również kasetka z piosenkami K. Kryla śpiewanymi przez Antoninę Krzysztoń.

Mówiąc o literaturze czeskiej w polskim drugim obiegu, nie można zapomnieć o znaczeniu niezależnych czasopism, które zamieszczały na swych łamach pozycje z czeskiej literatury w stałych rubrykach jak np. w krakowskim *Brulionie* – rubryka „Czeski kącik”, bądź też poświęcając czeskiej tematyce osobny numer (np. „Kontur” 1989, nr 2–3 lub „Almanach Humanistyczny” 1988, nr 8 w całości poświęcony twórczości Kundery). Te czasopisma właśnie rejestrowały oddźwięk, jaki wywoływały wśród odbiorców wydawane przekłady z literatury czeskiej, poprzez zamieszczane w nich recenzje i dyskusje. Można by wymieniać ich bardzo wiele, przytoczmy tylko polemikę na łamach czasopisma „Arka”, jaką wywołało wydanie *Nieznośnej lekkości bytu* M. Kundery (por. Leski 1985 i 1986, Surdykowski 1986, Wouden 1989).

Polski drugi obieg odegrał niebagatelną rolę w propagowaniu kultury czeskiej wśród polskich czytelników, pozwolił na lepsze poznanie literatury czeskiej, nie ograniczając się jedynie do pozycji beletrystycznych. Wśród wydawnictw drugoobiegowych w prezentowaniu literatury czeskiej czołową rolę odgrywały: Niezależna Oficyna Wydawnicza, wydawnictwa Przedświt i Krąg. W zakresie przekładów najczynniej działali przede wszystkim P. Godlewski (używający pseudonimu P. Heartman) oraz A. S. Jagodziń-

ski (występujący pod własnym nazwiskiem lub pseudonimami: T. Robiński, B. Rój-Porubska, J. Rój-Porubska, A. Iwan i innymi). Praca tłumaczy i wydawców działających w obiegu niezależnym pozwoliła na przełamanie ograniczeń narzucanych przez władze obu krajów, na wzajemne poznanie się, które zburzyło wiele funkcjonujących w społeczeństwach wzajemnych stereotypów. Literatura czeska wydawana w polskim drugim obiegu stanowiła swego rodzaju fenomen, jej popularność budziła zdziwienie krytyków (por. *Boom...* 1989), świadczyła o ogromnym zainteresowaniu polskiego społeczeństwa kulturą i historią naszych południowych sąsiadów.

Literatura

- Baluch J., 1989: *Powrót I: Havla*, „Tumul”, nr 4.
- Banici. Rozmowy z czeskimi pisarzami emigracyjnymi*, 1988, oprac. A. S. Jagodziński, wstęp A. Pawlak. Kraków, Oficyna Literacka.
- Bez nienowici. Almanach literatury czeskiej 1968–1978*, 1983, przekład A. S. Jagodziński, P. Heartman [P. Godlewski], A. Lwowska [P. Bratkowski], oprac. A. S. Jagodziński, Warszawa, Krag.
- Bittman L., 1981: *Oszukańcza gra*, Kraków (2. wyd. – 1983), ED.
- Boom na czeskie książki*, 1989, „Gąbka”, nr 1 (4).
- Černý V., 1989: *Europejskie źródła czeskiej kultury. Repetytorium i rozważania nieco abstrakcyjne, ale aż strach jak aktualne*, przeł. W. Przesmyczka, wstęp J. Baluch, Kraków, Oficyna Literacka.
- Dorosz B., 1992: *Literatura i krytyka w drugim obiegu 1977–1989. Rekonesans bibliograficzny w zakresie druków zwartych*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, red. J. Kostecki, A. Brodzka, Warszawa.
- Fisztejn J., 1985: *Al. Capone – Soviet Style*, przeł. T. Robiński, Warszawa, Adsum.
- Gruntorád J., 1989: *Niezależne inicjatywy w Czechosłowacji*, Warszawa, Grupa Oporu Solidarni.
- Gruntorád J., 1995: *Katalog knih českého exilu*, Praha.
- Hanáková J., 1997: *Edice českého samizdatu*, Praha.
- Hamiček M., 1984: *Mięso*, przeł. J. Anderman, Warszawa, Przedświt (2. wyd. Warszawa 1989, Przedświt).

- Havel V., 1984: *Sila bezsilnych*, przeł. P. Heartman, Warszawa, Krag (2 wyd. Warszawa 1985, STOP).
- Havel V., 1984: *Spiskowcy i inne utwory dramatyczne*, przeł. A. S. Jagodziński, Warszawa, NOWa.
- Havel V., 1987: *Kuszenie. Sztuka w dziesięciu obrazach. Largo Desolato. Sztuka w siedmiu obrazach*, przeł. A. S. Jagodziński, Warszawa, NOWa.
- Havel V., 1989: *Zaoczne przesłuchanie. Rozmowy z Karemlem Hvižďalą*, przeł. J. Illg, Warszawa, NOWa.
- Hrabal B., 1978: *Zbyt głośna samotność*, przeł. P. Heartman, Warszawa, NOWa (2. wyd. Warszawa 1982, wyd. Krag).
- Hrabal B., 1981a: *Sprzedam dom, w którym nie chcę już mieszkać*, przeł. J. Anderman, T. Lis, Kraków.
- Hrabal B., 1981b: *Święto przebiśniegu*, przeł. J. Stachowski, Katowice.
- Jagodziński A. S., 1988: *Banici. Rozmowy z czeskimi pisarzami emigracyjnymi*, wstęp: A. Pawlak, Kraków, Oficyna Literacka
- Kamińska J., 1988: *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce 13 XII 1981 – I 1986*, Paryż.
- Kandziora J., Szymańska Z., 1999: *Bez cenzury 1976–1989, literatura, ruch wydawniczy, teatr*, Warszawa.
- Kundera M., 1984: *Księga śmiechu i zapomnienia*, przeł. P. Heartman, B. Rój-Ponubska, Warszawa.
- Kundera M., 1984: *Trzeba zniszczyć »Kandyda«*, [w:] V. Havel, *Eseje polityczne*, Warszawa.
- Kundera M., 1984: *Zachód porwany czyli tragedia Europy Środkowej*, [w:] *Zachód porwany. Eseje i polemiki*, Wrocław.
- Lederer J., 1987: *Czeskie rozmowy*, przeł. K. Śniegocka, A. Rajski, Warszawa, Przedświt.
- Leski M. [R. Legutko], 1985: *Anty-Kundera*, „Arka”, nr 11.
- Leski M. [R. Legutko], 1986: *Odpowiedź na kontrowersje*, „Arka”, nr 14.
- London A., 1987: *Byłem członkiem bandy Słanskiego*, przeł. S. Klimaszewski, oprac. P. Heartman, Warszawa, NOWa.
- Młynář Z., 1981: *Mról od Wschodu*, przeł. P. Heartman, Warszawa, NOWa (inne wydania: Gdynia 1981, Komitet Zakładowy Solidarność przy WSM; Warszawa 1989, NOWa).
- Młynář Z., 1982: *»Praska Wiosna« w świecie rządzących*, wstęp M. Maciejewski, Łódź, Szanec.

- Nazywać rzeczy po imieniu, wybór niezależnej publicystyki czeskiej i słowackiej, przekłady niesygnowane A. Karel*, 1987, red. W. Szukalski [W. Maźniarski], Warszawa.
- O Havlu i teatrze* [wywiad z reżyserem i kierownikiem artystycznym Teatru 38, Piotrem Szczerskim], 1990, rozmawia J. Tomaszewski, „Napizód”, nr 17a.
- Pasyjne gry wielkanocne*, 1980, przeł. A. Iwan, wstęp i red. W. Fenrych, Poznań, Niezależna fonoteka.
- Patočka J., 1986: *Świat naturalny a fenomenologia*, przeł. J. Zychowicz, Kraków.
- Patočka J., 1988: *Eseje heretyckie z filozofii historii*, przeł. J. Zychowicz, Warszawa, In Plus.
- Pelc J., 1989: *...będzie gorzej*, przeł. J. Stachowski, Wrocław, Solidarność Polsko-Czechosłowacka.
- Pelikán J., 1985: *Zatajony dokument. Raport Komisji KC KPCZ o procesach politycznych i rehabilitacyjnych w Czechosłowacji w latach 1948–1968*, przeł. S. Klimaszewski, oprac. P. Heartman, Warszawa, Krag.
- Seifert J., 1984: *Tylko tyle*, przeł. G. Wileński, F. Benda, M. Wyrwa, Kraków, Biblioteka Miesięcznika Małopolskiego.
- Škvorecký J., 1988: *Moja Europa środka*, [w:] *Myśli o naszej Europie*, Wrocław.
- Surdykowski J., 1986: *Nieznośna ciężkość pojmowania – polenika z R. Legutką*, „Arka”, nr 14.
- T.G. Masaryk*, 1980, przeł. A. B. Dostal, opr. i wstęp P. Bodnar, Warszawa (na okładce podano datę 1979).
- Třešňák V., 1989: *To, co najistotniejsze o panu Moritzu*, przeł. P. Heartman, Warszawa, wyd. NOWa
- Wouden van R., 1989: *Ciężar lekkości – Kundera a Kierkegaard*, „Krisis”.